

ŁUKASZ BASZAK

ORCID: 0000-0002-7895-7983

Uniwersytet Wrocławski
lukasz.baszak@uwr.edu.pl

Status organizacyjny nierzymskokatolickich związków wyznaniowych prawnie uznanych w II Rzeczypospolitej Polskiej

Wstęp¹

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku postawiło przed odrodzonym państwem polskim ogrom zadań związanych z budową podstaw restytuowanej państwowości. Jednym z nich było określenie statusu prawnego kościołów i związków wyznaniowych. Zadanie było o tyle trudne, że w każdym z zaborów położenie prawne związków wyznaniowych uregulowane było odmiennie, a w nowych warunkach polityczno-ustrojowych żaden z systemów pozaborowych nie mógł być w całości recypowany przez II Rzeczypospolitą (RP). W związku z tym władze ustawodawcze miały za zadanie przygotowanie nowego prawa wyznaniowego, które poza uchyleniem często sprzecznych i anachronicznych przepisów

¹ Publikacja stanowi rozwinięcie zagadnień podjętych przez autora w dwóch poprzednich artykułach: Ł. Baszak, *Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 4, 2015, nr 1, s. 127–144; Ł. Baszak, *Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Prawo” 328, 2019, s. 153–177.

państw zaborczych, nastrożających wiele problemów interpretacyjnych², dodatkowo przyspieszyłoby integrację wszystkich dzielnic kraju³.

Kwestia uregulowania sytuacji prawnej związków wyznaniowych była istotna zarówno ze społecznego punktu widzenia, jak i polityki wyznaniowej II Rzeczypospolitej, ponieważ cechą charakterystyczną dla okresu międzywojennego była pewna łączność między strukturą wyznaniową a narodowościową. Według spisu powszechnego z 1921 roku, Polacy stanowili 69% ogółu obywateli, Ukraińcy ponad 14%, Żydzi 7,8%, Białorusini 3,9%, Niemcy 3,8% oraz mniejsze grupy narodowościowe łącznie ponad 1%. Pod względem wyznaniowym, skład społeczeństwa był następujący: 75% ludności było wyznania rzymskokatolickiego (w tym 11,2% obrządku greckokatolickiego), 10,5% prawosławnego, 10,5% mojżeszowego, 3,7% ewangelicko-augsburskiego. Kwestia mniejszości narodowych i wyznaniowych miała istotny wpływ na stabilizację sytuacji wewnętrznej kraju. Polityka wyznaniowa władz państwowych związana była nieodłącznie z polityką narodowościową państwa. Szczególnie uprzywilejowaną pozycję w II RP zajmował Kościół rzymskokatolicki, natomiast polityka rządu wobec mniejszości religijnych zależna była w dużej mierze od stosunku tych mniejszości do państwa polskiego⁴.

Status organizacyjny nierzymskokatolickich związków wyznaniowych, prawnie uznanych w II RP, w dużej mierze wynikał bezpośrednio z aktów prawnych regulujących ich status prawny. Statuty wewnętrzne tylko w niewielkim stopniu rozwijały ich postanowienia.

Związki wyznaniowe według konstytucji marcowej z 1921 roku oraz kwietniowej z 1935 roku

W II Rzeczypospolitej stosunek państwa do związków wyznaniowych regulowały ustawy konstytucyjne z 1921⁵ i 1935 roku⁶ wraz z aktami wykonawczy-

² Jak pisał Jakub Sawicki: „Nie ma w Polsce dziedziny równie natężonej domagającą się uporządkowania, unifikacji a zarazem unowocześnienia, jak dziedzina ustawodawstwa w przedmiocie stosunku państwa do poszczególnych kościołów i związków religijnych. Przepisy prawne obowiązujące w tej dziedzinie przedstawiają trudny do przebycia labirynt, z którym i wytrawny specjalista niełatwo da sobie radę, a stosowanie ich nastroża państwowej administracji wyznaniowej częstokroć trudności nie do przewyżczenia”; zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 1.

³ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Warszawa-Poznań 1988, s. 3–4.

⁴ W. Wysoczyński, M. Pietrzak, *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, Warszawa 1997, s. 14; P.A. Leszczyński, *Centralna administracja wyznaniowa w II RP. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 2006, s. 17.

⁵ Dz.U. z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

⁶ Dz.U. z 1936 r. Nr 30, poz. 277.

mi. Nad kształtem przepisów wyznaniowych w konstytucji marcowej z 1921 roku pracował wybrany w styczniu 1919 roku Sejm Ustawodawczy⁷. Kwestie związane ze stosunkiem państwa do związków wyznaniowych stanowiły przedmiot sporów między lewicą, domagającą się laickości państwa, a prawicą parlamentarną opowiadającą się za silną pozycją Kościoła katolickiego. Artykuły dotyczące stosunków wyznaniowych w uchwalonej 17 marca 1921 konstytucji cechował kompromis między tymi koncepcjami prezentowanymi przez obie frakcje polityczne⁸.

Postanowienia konstytucji z 17 marca 1921 roku w zakresie stosunków wyznaniowych umieszczone zostały w rozdziale V konstytucji, który dotyczył praw i obowiązków obywatelskich⁹. Regulowały one dwie zasadnicze kwestie: wolność sumienia i wyznania oraz sytuację prawną związków wyznaniowych. Artykuł 110 zapewniał obywatelom polskim, należącym między innymi do mniejszości wyznaniowych, równe prawa z innymi obywatelami do zakładania, nadzoru i zawiadywania własnym kosztem zakładów religijnych i innych instytucji oraz prawo wykonywania w nich przepisów swej religii. Artykuły 111 i 112 dotyczyły wolności sumienia i wyznania. Zgodnie z art. 111 wszystkim obywatelom przysługiwała wolność sumienia i wyznania, a żaden obywatel nie mógł być z powodu swego wyznania i przekonań religijnych ograniczony w prawach przysługujących innym obywatelom. Ponadto wszystkim mieszkańcom państwa przyznano prawo wolnego wyznawania swej wiary publicznie i prywatnie oraz wykonywania przepisów swej religii lub obrządku, jeśli to nie sprzeciwia się porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej. Z kolei art. 112 stanowił, że wolności wyznania nie wolno było używać w sposób, który wskazywałby na naruszenie ustaw. Nikt nie mógł się uchylać od spełnienia obowiązków publicznych z powodu swych wierzeń religijnych oraz nikt nie mógł być zmuszony do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych, jeśli nie podlegał władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej¹⁰.

⁷ Szerzej o przebiegu dyskusji sejmowej zob. J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1967, s. 82–91; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 40–54.

⁸ Partie lewicowe, a zwłaszcza Polska Partia Socjalistyczna, domagały się uznania zasady rozdziału, laickości państwa, pozostawiając religię jako sprawę prywatną obywateli. Natomiast prawica z Narodową Demokracją na czele opowiadała się za modelem państwa wyznaniowego z nadaniem Kościołowi katolickiemu pozycji kościoła panującego. Działania partii prawicowych poparte zostały przez polski episkopat. Ostatecznie przepisy wyznaniowe konstytucji marcowej z 1921 roku obejmowały gwarancje wolności sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym oraz zasady relacji instytucjonalnych państwo–związki religijne; zob. J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 50 n.; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 40–51; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008, s. 38; A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011, s. 27–28; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2013, s. 112–123.

⁹ Zob. S. Piekarski, *Wyznania religijne w Polsce*, Warszawa 1927, s. 1–15; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 91–100; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 54–61.

¹⁰ Szerzej o wolności sumienia i wyznania w konstytucji marcowej zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 61–98; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 244–321; L. Górnicki, *Wolność sumienia i wyznania według konstytucji z 17 marca 1921 r.*, [w:] *Wolność słowa, myśli i wyznania*, red. A. Pasek, Wrocław 2022, s. 86–105.

Natomiast art. 113–116 regulowały sytuację prawną związków wyznaniowych. Wzorem austriackim podzielono związki wyznaniowe na prawnie uznane i prawnie nieuznane¹¹. Według art. 113 każdy związek religijny uznany przez państwo miał prawo do urządzania zbiorowych i publicznych nabożeństw, samodzielnego prowadzenia swoich spraw wewnętrznych, możliwość posiadania i nabywania majątku ruchomego i nieruchomego, zarządzania nim i rozporządzania, posiadania swoich fundacji i funduszy oraz zakładów dla celów dobroczynnych, naukowych i wyznaniowych. Wiązał się z tym obowiązek niepodejmowania takich działań, które by stały w sprzeczności z ustawami.

Oryginalnym rozwiązaniem był art. 114, gwarantujący Kościołowi rzymskokatolickiemu naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań¹², rządzącego się własnymi prawami¹³, którego pozycja prawna zostanie określona na podstawie układu ze Stolicą Apostolską (art. 114 ust. 2, zd. 2). Zastosowano tym samym tak zwany system koordynacji, polegający na tym, że sytuacja prawna związku religijnego w państwie unormowana jest na podstawie umowy międzynarodowej, to jest konkordatu, podpisanego w Rzymie 10 lutego 1925 roku¹⁴. Dzięki temu duchowieństwo katolickie miało większe dotacje z budżetu państwa oraz pierwszeństwo przed innymi wyznaniem, na przykład podczas uroczystości

¹¹ J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 260.

¹² „Naczelne stanowisko” komentatorzy konstytucji najczęściej interpretują jako wprowadzenie zasady *primus inter pares*, która nie oznacza prawnego uprzywilejowania Kościoła katolickiego, lecz uznanie jego pozycji jako wyznania „przeważającej większości narodu”, czyli specyficznego parytetu w zakresie określania sytuacji prawnej związków religijnych; zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 60 i tam wskazana literatura z okresu II RP; B. Ratajczak, *Refleksje na temat rozumienia pojęcia wolności sumienia i wyznania w Konstytucji z 17 marca 1921 r.*, [w:] Divina et Humana. *Księgą jubileuszową w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisławski, Lublin 2001, s. 203–204; J. Koredeczuk, *Równouprawnienie kościołów i innych związków religijnych według Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 roku*, s. 119; J.B. Falski, *Zasada równości w polskich konstytucjach (1791–1935)*, „Państwo i Prawo” 1997, nr 1, s. 12; A.M. Abramowicz, *Przedmiotowy zakres wolności religijnej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 10, 2007, s. 12; krytyka tego stanowiska: J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 337; J. Szymanek, *Regulacja stosunków państwo–kościół w polskich aktach konstytucyjnych XX wieku*, „Przegląd Sejmowy” 2002, nr 3, s. 33.

¹³ „Rządzić się własnymi prawami” oznaczało, że Kościół rzymskokatolicki mógł w stosunkach wewnętrznych stosować prawo kanoniczne, a władze państwowe nie badały treści norm jego prawa wewnętrznego; zob. J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 32–33; J. Krukowski, *Stosunki państwo–kościół*, [w:] *Synteza prawa polskiego 1918–1939*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubka, Warszawa 2013, s. 873; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 99.

¹⁴ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 roku — Dz.U. Nr 47, poz. 324) (Dz.U. Nr 72, poz. 501); zob. A. Gerstman, *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925; K. Aleksandrowicz, *Brachium saeculare według obecnie obowiązujących i dawniejszych konkordatów*, Kraków 1934; J. Wiśłocki, *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawnopolityczne*, Poznań 1977; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 100–141, 201–216; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 73–82 n.; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 96.

państwowych¹⁵. Postanowienia konstytucyjne dotyczące Kościoła rzymskokatolickiego odnosiły się również do obrządku greckokatolickiego Kościoła katolickiego oraz obrządku ormiańskiego¹⁶. Należy podkreślić, że konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską w art. IX wskazywał na obrządek łaciński, grecko-rusiński i ormiański. W 1924 roku powołano do życia również obrządek bizantyjsko-słowiański, podporządkowując go bezpośrednio legatowi papieskiemu, którego działalność nie podlegała uzgodnieniom z państwem. W ten sposób władze kościelne ominęły art. IX konkordatu¹⁷.

Wobec pozostałych związków religijnych przyjęto natomiast system zwierzchnictwa państwowego, opierający się na subordynacji i poddaniu tych związków pod ogólny nadzór państwa¹⁸. Zwierzchnictwo to widoczne było w aspekcie personalnym, co wyrażało się chociażby w zakazie pełnienia pewnych funkcji kierowniczych w niektórych związkach religijnych przez cudzoziemców¹⁹ i w jego woli wyrażonej w ustawodawstwie²⁰. Wola pochodząca z nadania państwa, jak niekiedy można się spotkać w literaturze przedmiotu, mogła wynikać z przesłanek politycznych²¹.

Konstytucja przewidywała, że regulacja sytuacji prawnej pozostałych Kościołów i innych związków religijnych będzie miała charakter dwuetapowy. Zgodnie z art. 115 stosunek państwa do kościołów mniejszości religijnych i innych prawnie uznanych związków religijnych normowany miał być w drodze ustawowej albo

¹⁵ H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin 1996, s. 117–118.

¹⁶ S. Starzyński, *Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich*, Lwów 1928, s. 128; J. Koredczuk, *Prawne odniesienia państwa do Kościoła greckokatolickiego w II Rzeczypospolitej*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2013, nr 4, s. 86; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 96.

¹⁷ J. Koredczuk, *Realizacja zasady „pro publico bono” w konkordacie polskim z 1925 roku*, [w:] „Pro publico bono”: idee i działalność, red. J. Przygodzki, M. Marszał, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego e-Monografie, 84, Wrocław 2016, s. 153; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 96–97.

¹⁸ L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 97.

¹⁹ Wymóg posiadania obywatelstwa polskiego stosowany był wobec członków Naczelnej Rady Staroobrzędowców, Karańskiego Związku Religijnego w RP, w którym posiadanie obywatelstwa dotyczyło duchownych, godności, stanowisk i urzędów oraz stanowiło konieczną przesłankę biernego i czynnego prawa wyborczego, ale tylko w karańskich gminach wyznaniowych, w Muzułmańskim Związku Religijnym w RP, w którym obywatelstwo polskie wymagane było do piastowania godności, stanowisk i urzędów, zarówno duchownych, jak i świeckich, a także korzystania z biernego i czynnego prawa wyborczego. Wymóg ten miał pewne uzasadnienie w pełnieniu przez duchownych związków religijnych uznanych przez państwo zadań funkcjonariuszy publicznych, na przykład prowadzenie ksiąg stanu cywilnego i sporządzanie stosownych aktów; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 97; szerzej zob. P. Borecki, *Wolność sumienia i wyznania cudzoziemców w prawie polskim*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 17, 2014, s. 35–36, 39.

²⁰ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962, s. 10; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 97.

²¹ Zob. P. Borecki, *Wolność sumienia i wyznania cudzoziemców w prawie polskim...*, s. 27; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 97.

rozporządzenia Prezydenta z mocą ustawy, po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentantami. W następnym z kolei stadium, Rada Ministrów rozporządzeniem zatwierdzała statut organizacyjny danego związku religijnego²².

Wprawdzie na mocy art. 115 związki religijne prawnie uznane mogły rządzić się własnymi ustawami, których uznania państwo zobowiązywało się im nie odmówić, jeśli nie zawierały postanowień sprzecznych z prawem, lecz gwarancje autonomii wewnętrznej były niewątpliwie węższe niż Kościoła rzymskokatolickiego. Jednak przyznano tym związkom formalnoprawne równouprawnienie wynikające z ich statusu prawnego²³.

Kontynuacją tego artykułu był art. 116, który stanowił, że uznanie nowego lub dotychczas prawnie nieuznanego związku religijnego nie będzie odmówione tym wyznaniom, których nauka, ustrój i urządzenie nie są przeciwne porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej.

Akceptacja danego związku religijnego za prawnie uznany następowała z reguły w drodze ustawodawczej, wraz z nadaniem mu statutu wewnętrznego. Pociągało to za sobą doniosłe konsekwencje prawne. Przez akt uznania związek wyznaniowy uzyskiwał system uprawnień przysługujący tylko takim związkom, przekształcając się w zorganizowaną społeczność religijną, której wewnętrzna struktura i władze zostały zaakceptowane przez władze państwowe. Gwarantowało to pełną autonomię i niezależność od mniej korzystnych przepisów ogólnoadministracyjnych. W zakresie prawa cywilnego związek taki nabywał osobowość prawną²⁴, dzięki czemu mógł działać z pełnymi skutkami prawnymi w stosunkach publicznych. Pozwalało to związkom religijnym uznanym przez państwo, ale tylko im, urządzić zbiorowe i publiczne nabożeństwa, samodzielnie prowadzić swe sprawy wewnętrzne, posiadać i nabywać majątek ruchomy i nieruchomy, zarządzać nim i rozporządzać, pozostawać w posiadaniu i używaniu swoich fundacji i funduszy oraz zakładów do celów wyznaniowych, naukowych i dobroczynnych, przy czym żaden związek religijny nie mógł pozostawać w sprzeczności z ustawami państwa²⁵.

Natomiast sytuacja prawna związków religijnych, które nie uzyskały uznania państwa, była niejednorodna. Część z nich opierała podstawy swojego działania na przepisach prawnych byłych państw zaborczych²⁶. Pozostałe, będące luźnymi

²² T. Langer, *Nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1966, z. 2, s. 31–32; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 97.

²³ J. Koredeczuk, *Równouprawnienie kościołów i innych związków religijnych według Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 roku*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 9, 2017, s. 113–123; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 261 n.; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 58–59; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 98.

²⁴ J. Makowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1924, s. 121; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 353; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 333; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo...*, s. 78; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 97.

²⁵ J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 262–264; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 98.

²⁶ Szerzej o związkach religijnych prawnie uznanych na podstawie byłych państw zaborczych zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 272–352; K. Krasowski, *Związki wy-*

skupiskami wyznawców rozproszonych po całym terytorium państwa, korzystały ze swobody działania na podstawie ogólnych konstytucyjnych gwarancji wolności sumienia i wyznania oraz prawa do wolnego wyznawania zarówno publicznie, jak i prywatnie swojej wiary i wykonywania przepisów swej religii lub obrządku (art. 111 i 112)²⁷.

Podział na związki religijne prawnie uznane i nieuznane przez państwo prowadził do rozbieżności w ocenie pozycji prawnej poszczególnych związków wyznaniowych z powodu nieprecyzyjnego określenia charakteru prawnego związków religijnych prawnie nieuznanych oraz odmienne regulacje sytuacji prawnej związków religijnych w poszczególnych dzielnicach. W związku z tym Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego podjęło prace nad ujednoliceniem wykładni obowiązujących przepisów i stworzeniem katalogu związków wyznaniowych. Ich efektem było wydanie w 1935 roku urzędowego wykazu *Kościół i związki religijne w Polsce. Podstawy prawne*, uzupełnionego i zaktualizowanego w 1938 roku²⁸.

Poza tym w konstytucji marcowej można doszukać się uregulowania kwestii wyznaniowych także w innych artykułach, jak na przykład w art. 54, zawierającym tekst przysięgi prezydenckiej, czy w art. 120, który dotyczył nauki religii w szkołach²⁹.

Konstytucja kwietniowa z 1935³⁰ uchyliła ustawę z dnia 17 marca 1921 z wyjątkiem art. 99, 109–118 oraz 120³¹. W ten sposób artykuły wyznaniowe znajdujące się w rozdziale V konstytucji marcowej obowiązywały także po wejściu w życie konstytucji kwietniowej, choć już w warunkach państwa autorytarnego, zachowując w zasadzie dotychczasowe indywidualne gwarancje wolności sumienia i wyznania oraz modelu stosunków między państwem a kościołami i innymi związkami religijnymi³². Pominięte zaś zostały sakralna inwokacja, która zastąpiona została abstrakcyjną odpowiedzialnością „wobec Boga i historii”, oraz postanowienia art. 102 konstytucji marcowej, dotyczące udostępnienia pociechy religijnej obywatelom przebywającym w różnych zakładach publicznych³³. Sformułowania

znaniowe..., s. 235–289.

²⁷ Szerzej o związkach religijnych prawnie nieuznanych zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 353–379; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 289–317.

²⁸ Zob. J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 268–276; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 289–293.

²⁹ P.A. Leszczyński, *Centralna...*, s. 68.

³⁰ Ustawa konstytucyjna z 23 kwietnia 1935 roku (Dz.U. Nr 30, poz. 227) w art. 81 ust. 2 (rozdział XIV. „Przepisy końcowe”) uchyliła ustawę z dnia 17 marca 1921 roku, wraz ze zmianami wprowadzonymi ustawą z dnia 2 sierpnia 1926 roku, z wyjątkiem art. 99, 109–118 oraz 120.

³¹ Zob. H. Świątkowski, *Nowa konstytucja a wolność sumienia i wyznania*, „Głos Prawa” 1935, nr 11/12, s. 703 n.; A. Buczek, *Nowa Konstytucja Rzeczypospolitej*, „Przegląd Katolicki” 1935, nr 21, s. 347 n.

³² J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 217–226; L. Górnicki, *Wolność sumienia...*, s. 93.

³³ J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 223; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 117.

światopoglądowe znalazły się również w art. 5 ust. 2 zapewniającym obywatelom między innymi wolność sumienia oraz art. 7 ust. 2 stanowiącym na przykład, że wyznanie nie będzie stanowiło ograniczenia w uprawnieniach do wpływania na sprawy publiczne. Zachowano natomiast dalej cenzus wyznaniowy w treści przysięgi prezydenckiej³⁴.

W okresie II RP nierzymskokatolickimi związkami wyznaniowymi prawnie uznanymi zostały: Żydowski Związek Religijny³⁵, Wschodni Kościół Staroobrzędowy niemający hierarchii duchownej³⁶, Muzułmański Związek Religijny³⁷, Karański Związek Religijny³⁸, Kościół ewangelicko-augsburski³⁹ oraz Kościół prawosławny⁴⁰.

W stosunku do Muzułmańskiego i Karańskiego Związku Religijnego, Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego nieposiadającego hierarchii duchownej, Kościoła ewangelicko-augsburskiego oraz Kościoła prawosławnego wydano statuty wewnętrzne.

Status organizacyjny tych związków różnił się nie tylko od uprzywilejowanego statusu Kościoła rzymskokatolickiego, ale różnice występowały też między nimi.

Status organizacyjny Żydowskiego Związku Religijnego

Żydowski Związek Religijny uznany został w sposób odbiegający od konstytucyjnej formy porozumienia wynikającej z art. 115 konstytucji marcowej⁴¹.

³⁴ P.A. Leszczyński, *Centralna...*, s. 69.

³⁵ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 5 kwietnia 1928 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego (Dz.U. Nr 52, poz. 500).

³⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 22 marca 1928 roku o stosunku państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchownej (Dz.U. Nr 38, poz. 363).

³⁷ Ustawa o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej z 21 kwietnia 1936 roku (Dz.U. Nr 30, poz. 240).

³⁸ Ustawa o stosunku Państwa do Karańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej z 21 kwietnia 1936 roku (Dz.U. Nr 30, poz. 241).

³⁹ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 25 listopada 1936 roku o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 88, poz. 613).

⁴⁰ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z 18 listopada 1938 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz.U. Nr 88, poz. 539).

⁴¹ Na mocy art. 115 konieczne było wydanie ustawy określającej stosunek państwa do danego związku religijnego, po porozumieniu z jego prawną reprezentacją oraz po zatwierdzeniu statutu wewnętrznego, gdy przepisy o organizacji gmin żydowskich określały zarówno stosunek państwa do

Uczyniono to w drodze jednostronnego aktu prawnego wydanego przez władzę stanowiącą, to jest dekretem Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 roku o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie byłego Królestwa Polskiego⁴². W dekrete dokonano recepcji postanowień rozporządzenia z 1 listopada 1916 roku dotyczącego organizacji Żydowskiego Towarzystwa Religijnego, wydanego przez władze okupacyjne niemieckie i obowiązującego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego. Dekret Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 roku rozciągnął zasięg obowiązywania tego rozporządzenia na cały obszar byłego Królestwa Polskiego, wprowadzając pewne istotne zmiany. Obowiązywać miał przejściowo do czasu uchwalenia przez Sejm ogólnego statutu⁴³.

Wraz ze zmianami terytorialnymi państwa polskiego, następowała konieczność rozciągnięcia ustawodawstwa polskiego w odniesieniu do Żydowskiego Towarzystwa Religijnego na pozostałych obszarach⁴⁴. Wyjątek stanowiło województwo śląskie, gdzie obowiązywały przepisy pruskie oraz austriackie⁴⁵.

Żydowskiego Związku Religijnego, jak i całokształt jego ustroju wewnętrznego, bez porozumienia z organem przedstawicielskim związku. Warto podkreślenia jest to, że większość aktów prawnych, poza między innymi dekretem Naczelnika z 7 lutego 1919 roku, dotyczących Żydowskiego Związku Religijnego wydana została już po wejściu w życie konstytucji marcowej z 1921 roku; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 163; T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967, s. 150–151; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 189–190; J. Dziobek-Romański, *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych o ustawowo uregulowanej sytuacji w latach 1919–1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 6, 2003, s. 35–36.

⁴² Dz.Pr. P.P. z 1919 r. Nr 14, poz. 175.

⁴³ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 161–162; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 179–180, 183; J. Dziobek-Romański, *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych...*, s. 30–31.

⁴⁴ Następowało to przez wydanie kolejnych aktów prawnych. Były to: ustawa z dnia 4 lutego 1921 roku o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 roku (Dz.U. z 1921 r. Nr 16, poz. 93); ustawa z dnia 6 kwietnia 1922 roku o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską (Dz.U. Nr 26, poz. 213); rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 października 1925 roku (Dz.U. Nr 114, poz. 807) w stosunku do województw: wołyńskiego, poleskiego, nowogródzkiego, powiatów: grodzieńskiego, wołkowyskiego i gmin: bratowskiej, suchopolskiej i masiewskiej powiatu bielskiego województwa białostockiego oraz w stosunku do okręgu administracyjnego wileńskiego; rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 marca 1927 roku (Dz.U. Nr 23, poz. 175) w stosunku do powiatów białostockiego, bielskiego i sokólskiego województwa białostockiego; rozporządzenie Ministra WRIOP z dnia 21 czerwca 1927 roku (Dz.U. Nr 64, poz. 566); rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 roku (Dz.U. Nr 91, poz. 818) rozciągnęło moc obowiązującą dekretu z dnia 7 lutego 1919 roku na województwa: krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie; rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 roku (Dz.U. Nr 28, poz. 259) w stosunku do województw: poznańskiego i pomorskiego; zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 162–163; J. Dziobek-Romański, *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych...*, s. 31–32.

⁴⁵ Na obszarze tych województw gminy żydowskie działały na podstawie aktów byłych państw zaborczych: w części górnośląskiej obowiązywała pruska ustawa z 23 lipca 1847 roku, natomiast na Śląsku Cieszyńskim ustawa austriacka z 21 marca 1890 roku. Na podstawie tych przepisów żydowskie gminy wyznaniowe były samodzielnymi i niezależnymi od siebie korporacjami publicz-

Ostateczną formę przepisom o organizacji żydowskich gmin wyznaniowych nadano rozporządzeniem Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 5 kwietnia 1928 roku⁴⁶ w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego z 14 października 1927 roku⁴⁷. W ten sposób, wbrew zapowiedziom ustawodawcy, rozciągnięto moc obowiązującą przepisów dekretu z 7 lutego 1919 roku na obszar całego państwa⁴⁸.

Żydowski Związek Religijny zyskał charakter korporacji przymusowej, do której należeli wszyscy żydzi zamieszkujący na terenie państwa polskiego (art. 2), co było sprzeczne z art. 111 konstytucji marcowej, stanowiącym o prawie każdego obywatela do wolności sumienia i wyznania⁴⁹.

Status organizacyjny Żydowskiego Związku Religijnego cechowała duża zależność od administracji państwowej.

Według rozporządzenia z 5 kwietnia 1928 roku naczelną władzą nadzorczą nad organami zarządu gmin wyznaniowych żydowskich był Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Minister WRiOP) (art. 50). Naczelny organ Żydowskiego Związku Religijnego jako całości miała być Rada Religijna, wykonująca prawa korporacyjne i reprezentująca jego interesy wobec władz państwa, nadzorująca związek i kierująca całą jego działalnością (art. 24)⁵⁰. Do czasu powołania Rady Religijnej, czynności jej sprawować miała naczelną władza nadzorczą, to jest Minister WRiOP (art. 54)⁵¹. Jednak celowo nie wydano rozporządzenia wykonawczego w sprawie wyboru Rady Religijnej, pozostawiając zwią-

noprawnymi bez zwierzchnich władz wyznaniowych, funkcjonującymi na podstawie odrębnych statutów zatwierdzanych przez organa administracyjne; zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 169–170; T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 152–153; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 189–190; J. Dziobek-Romański, *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych...*, s. 33–34.

⁴⁶ Dz.U. z 1928 r. Nr 52, poz. 500.

⁴⁷ Dz.U. z 1927 r. Nr 91, poz. 818; T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 150; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 186; J. Dziobek-Romański, *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych...*, s. 33.

⁴⁸ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 186.

⁴⁹ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 164; T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 152; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 187; według J. Dziobka-Romańskiego (*Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych...*, s. 35), „Przymusowość przynależności do Żydowskiego Związku Religijnego należy rozumieć raczej jako uznanie przez prawodawcę wyłączności Żydowskiego Związku Religijnego na reprezentowanie spraw wyznaniowych żydowskich i nieuznawanie innych związków religijnych grupujących tę społeczność religijną”.

⁵⁰ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 164–165; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 189.

⁵¹ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 165; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 184.

zek bez naczelnego organu, którego funkcję pełnił cały czas wspomniany minister. W ten sposób zwiększono stopień uzależnienia gmin żydowskich od rządu⁵².

Dodatkowo rozporządzenie przyznawało Ministrowi WRiOP prawo zatwierdzania wyborów rabinów (art. 43) oraz nominacji ośmiu świeckich i czterech duchownych członków Rady Religijnej (art. 26).

Żydowski Związek Religijny oraz gminy wyznaniowe żydowskie zaliczano do osób prawnych prawa publicznego. Zadania żydowskiej gminy wyznaniowej określono jako „kompetencje” gminy wyznaniowej. Obejmowały one: a) organizowanie i utrzymywanie rabinatu, b) zakładanie i utrzymywanie synagog, domów modlitwy, kąpeli rytualnych i cmentarzy, c) czuwanie nad religijnym wychowaniem młodzieży, d) troszczenie się o dostarczenie ludności żydowskiej koszerne mięsa. Ponadto gmina wyznaniowa żydowska miała prawo rozwijać działalność dobroczynną oraz zarządzać majątkiem gminnym i fundacjami, na rzecz gminy ustanowionymi, oraz wszelkimi urządzeniami i zakładami, do gminy należącymi⁵³.

W latach 1930–1931 uzupełniono ustawodawstwa dla gmin żydowskich, wydając rozporządzenia Ministra WRiOP, które istotnie zwiększyły wpływ państwa na działalność gmin. Na mocy rozporządzenia z 24 października 1930 roku w sprawie regulaminu wyborczego dla wyboru organów żydowskich gmin wyznaniowych, całą procedurę wyborczą poddano ścisłemu nadzorowi państwa. Z kolei rozporządzenie z 9 września 1931 roku regulujące gospodarkę finansową gmin żydowskich stanowiło, że wszystkie uchwały zarządów gmin ustalające wysokość składek lub nakładające inne opłaty na swoich członków, wymagały zatwierdzenia przez wojewodów⁵⁴.

Wojewodów upoważniono również do zatwierdzania budżetów gmin, przez możliwość wnoszenia istotnych poprawek, takich jak na przykład skreślanie, obniżanie lub podwyższanie wysokości poszczególnych pozycji. Ponadto wojewodowie mogli odmówić zatwierdzenia budżetu, jeżeli uznali, że nie odpowiada zadaniom ciążącym na gminie wyznaniowej⁵⁵.

Status organizacyjny Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej

Wschodni Kościół Staroobrzędowy, nieposiadający hierarchii duchownej, jako pierwszy uczynił zadość postanowieniom art. 115. Aktem prawnym uznającym

⁵² K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 189.

⁵³ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 165–166.

⁵⁴ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 188.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 188–189.

ten kościół było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 roku o stosunku państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej, wydane na podstawie art. 44 ust. 6 konstytucji marcowej i ustawy z dnia 2 sierpnia 1926 roku o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy. Na podstawie delegacji ustawowej, zawartej w art. 1 ust. 1, Rada Ministrów wydała rozporządzenie z dnia 29 sierpnia 1928 roku o uznaniu statutu Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej⁵⁶.

Sposób uregulowania sytuacji prawnej Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej, wywarł wpływ na późniejszą praktykę normowania na podstawie art. 115 położenia prawnego związków wyznaniowych uznanych przez ustawodawstwa zaborcze. Tak uregulowano sytuację prawną Muzułmańskiego Związku Religijnego (1936), Karańskiego Związku Religijnego (1936), Kościoła ewangelicko-augsburskiego (1936), Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (1938)⁵⁷.

Rozporządzenie z 22 marca 1928 roku zostało zgodnie ocenione w doktrynie jako jedyny w okresie II RP akt konstytuujący uznanie prawne dotychczas nie uznanego *de iure* związku wyznaniowego⁵⁸. Warto zaznaczyć, że przed wejściem w życie rozporządzenia z dnia 22 marca 1928 roku Kościół staroobrzędowy nie miał charakteru związku religijnego prawnie uznanego, a jego położenie prawne normowały przepisy działu I najwyższego aktu imiennego z dnia 17 października 1906 roku noszące charakter przepisów tolerancyjnych⁵⁹.

Konsekwencją prawnego uznania Kościoła staroobrzędowego jako jednego z kościołów mniejszości religijnych było przyznanie osobowości prawnej zarówno całemu kościołowi (art. 2), jak i staroobrzędom gminom wyznaniowym (art. 9). W dalszej części rozporządzenia uregulowano ustrój władz Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego i niektóre szczegóły jego organizacji wewnętrznej, a ponadto ustalono kompetencje i współdziałanie władz państwowych i kościelnych.

Zwierzchnią władzę Kościoła staroobrzędowego powierzono ogólnopolskiemu soborowi jego wyznawców, składającemu się z duchownych poszczególnych gmin i pełnomocników gmin (art. 3)⁶⁰.

⁵⁶ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 171.

⁵⁷ Charakter dwuetapowy polegał na ustosunkowaniu się państwa za pomocą aktu ustawodawczego do danego związku wyznaniowego, w którym to akcie zawierano stwierdzenia o charakterze ogólnym. Następnie Rada Ministrów na podstawie upoważnienia ustawowego uznawała statut danego związku wyznaniowego, przygotowany przez jego organy wewnętrzne; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 171–172; M. Pietrzak, *Prawo...*, s. 122.

⁵⁸ Zob. J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 231; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 193; M. Pietrzak, *Prawo...*, s. 121.

⁵⁹ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 173; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 191.

⁶⁰ Art. 3: „Zwierzchnią władzę Kościoła sprawuje Ogólnopolski Sobór jego wyznawców, składający się z duchownych poszczególnych gmin i z pełnomocników gmin. Sobór: 1) decydu-

Sprawami kościoła w okresie między soborami zarządzała Naczelna Rada Staroobrzędowców, będąca równocześnie organem wykonawczym soboru i reprezentacją prawną Kościoła staroobrzędowego w Polsce jako całości (art. 4).

Organem wykonawczym Naczelnej Rady było Prezydium Rady, pod przewodnictwem prezesa (art. 6), którego podobnie jak członków Rady wybierał sobór na okres 5 lat (art. 5). Sobór wybierał również Sąd Duchowny złożony z duchownych, który powołany był do rozpatrywania, opiniowania i rozstrzygania bieżących spraw kanonicznych, religijnych i moralnych (art. 7). Organami gminy staroobrzędowej były walne zgromadzenie członków gminy i wybrana przez to zgromadzenie rada gminy (art. 10). Natomiast duchownych gminnych wybierało walne zgromadzenie gminy, a wybór zatwierdzała Rada Naczelna po upewnieniu się u właściwego wojewody, że władze państwowe nie podnoszą sprzeciwu przeciw osobie kandydata (art. 11)⁶¹.

Stosunek państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego charakteryzował się ingerencją władz państwowych w życie kościelne oraz współdziałaniem w szeregu aktów władz kościelnych i przepisów zabezpieczających interesy porządku publicznego, a tym samym interesy państwa. Widoczne jest to między innymi w informowaniu Ministra WRiOP przez Naczelną Radę Staroobrzędowców o miejscu, czasie i przedmiocie narad soboru (art. 3 ust. 3), o uchwałach nie dotyczących wiary i moralności (art. 3 zd. ostatnie), o wyborze członków Naczelnej Rady Staroobrzędowców (art. 5), a o wyborze duchownych należało przed zatwierdzeniem ich przez Radę Naczelną poinformować wojewodę (art. 11). Ponadto gminy staroobrzędowe podlegały rejestracji przez właściwego wojewodę (art. 8)⁶².

Rada Ministrów 29 sierpnia 1928 roku uchwaliła rozporządzenie o uznaniu statutu Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego⁶³. W dokumencie tym szcze-

je w sprawach wiary i moralności oraz w sprawach wewnętrznego zarządu Kościoła Staroobrzędowego, 2) przedstawia władzom państwowym potrzeby i postulaty wyznawców tego Kościoła w dziedzinie społeczno-religijnej, oświatowej i miłosierdzia chrześcijańskiego, 3) wybiera prezesa i członków Naczelnej Rady Staroobrzędowców, 4) wybiera członków Sądu Duchownego, 5) wybiera członków Komisji Rewizyjnej Naczelnej Rady Staroobrzędowców, 6) ustanawia zasady budżetowania i zatwierdza sprawozdania rachunkowe. Sobór zwołuje Naczelna Rada Staroobrzędowców. O miejscu, czasie i przedmiocie narad Soboru Naczelna Rada Staroobrzędowców powiadamia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego co najmniej na miesiąc przed wyznaczonym terminem. Dla prawomocności uchwał Soboru wymagany jest udział w nim pełnomocników przynajmniej połowy wszystkich gmin oraz bezwzględna większość głosów uczestników. Uchwały Soboru w kwestjach wiary i moralności zyskują moc obowiązującą z chwilą ich ogłoszenia w sposób, wskazany przez uchwałę Soboru. Uchwały nie dotyczące wiary i moralności Sobór przekazuje do ogłoszenia Naczelnej Radzie Staroobrzędowców, która przed dokonaniem ogłoszenia upewnia się, że Minister WRiOP nie podnosi przeciw treści uchwał sprzeciwu”.

⁶¹ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 174.

⁶² *Ibidem*, s. 174–176.

⁶³ M.P. z 1928 r. Nr 210, poz. 482.

gółowo określano kompetencje soboru, Naczelnej Rady Staroobrzędowców, sądu duchownego, gmin wyznaniowych oraz prawa i obowiązki duchowieństwa⁶⁴.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 roku o stosunku państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej, stworzyło pewien schemat i było pewnym wzorem dla późniejszych prac legislacyjnych, w stosunku do innych wyznań. Jakub Sawicki zwrócił uwagę, że omawiane rozporządzenie nie trzyma się ściśle rozgraniczenia między dwoma aktami prawnymi o odrębnym charakterze, co wynika z art. 115 konstytucji marcowej. Wśród przepisów dotyczących sfery stosunku państwa do Kościoła staroobrzędowego, występuje wiele dyspozycji, które powinny się znaleźć w statucie wewnętrznym. Mowa o przepisach dotyczących ustroju władz i organów kościoła, ich kompetencjach i funkcjonowaniu. W ten sposób zacierała się wyraźna granica między ustrojem wewnętrznym a zewnętrznymi stosunkami z państwem⁶⁵.

Status organizacyjny Muzułmańskiego Związku Religijnego

W okresie II RP muzułmanie tworzyli jeden z mniejszych związków religijnych, skupiający około 5 tysięcy wyznawców. Zorganizowani byli w 19 gminach wyznaniowych, działających w województwach: wileńskim, nowogródzkim, białostockim i warszawskim (jedna gmina w Warszawie)⁶⁶. W 1923 roku Centralny Komitet Związku Tatarów zamieszkałych w Polsce i gminy muzułmańskiej w Wilnie jako pierwszy podjął próby uregulowania położenia prawnego wyznania muzułmańskiego⁶⁷. W wyniku tej inicjatywy władze centralne zainteresowały się sytuacją polskich muzułmanów i zleciły delegatowi rządu w Wilnie oraz wojewodom północno-wschodnich województw nadesłanie sprawozdania o zamieszkujących te tereny wyznawcach islamu⁶⁸. W wyniku wspólnych działań wydano „Tymczasowe przepisy o organizacji Kościoła Mahometańskiego w Polsce”, które zostały przekazane MWRiOP pismem z dnia 10 stycznia 1925 roku przez Związek Muzułmański miasta stołecznego Warszawy⁶⁹.

⁶⁴ Zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 193.

⁶⁵ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 178–179.

⁶⁶ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 196–197.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 197, J. Sobczak, *Położenie prawne tatarskich wyznawców islamu w II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczny” 79, 1988, nr 3, s. 503.

⁶⁸ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 197; J. Sobczak, *Położenie prawne tatarskich...*, s. 503.

⁶⁹ Szerzej o „Tymczasowych przepisach” zob. J. Sobczak, *Położenie prawne tatarskich...*, s. 504–507.

Prace legislacyjne nad uregulowaniem prawnym Muzułmańskiego Związku Religijnego trwały wiele lat⁷⁰. Efektem końcowym prac podjętych przez władze państwowe i muftiego był rządowy projekt ustawy o stosunku państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej uchwalony przez Radę Ministrów 7 grudnia 1935 roku. Projekt zawierał 49 artykułów, w tym dołączone do niego uzasadnienie⁷¹, w którym pokrótce przedstawiono motywy przygotowania tego projektu⁷².

⁷⁰ Zob. Ł. Baszak, *Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku Państwa do Muzułmańskiego...*, s. 153–177 i tam wskazana literatura.

⁷¹ *Rządowy projekt ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Druk Sejmu 1936 roku, nr 24. Uzasadnienie dołączone do projektu: „Z chwilą powstania niepodległości Polski wyznanie muzułmańskie w Polsce zostało pozbawione władzy zwierzchniej, bowiem głową tego wyznania w dawnej Rosji był Mufti muzułmański, rezydujący w Symferopolu na Krymie, którego zwierzchnictwu duchownemu podlegali wszyscy Muzułmanie, znajdujący się w granicach Państwa rosyjskiego na obszarach, położonych na zachód od Dniepru. Pozatem wyznanie to opierało swój byt prawny na przepisach rosyjskich, przestarzałych i nieodpowiadających nowym warunkom, w których się to wyznanie znalazło. Ten stan rzeczy wymagał zorganizowania polskich Muzułmanów w oddzielny związek religijny, niezależny od jakichkolwiek władz obcokrajowych duchownych, czy świeckich i nowego uregulowania jego położenia prawnego w oparciu o ustawę polską. Pierwszym krokiem na tej drodze był wybór Muftiego muzułmańskiego w Polsce, dokonany przez wszechpolski zjazd delegatów ludności muzułmańskiej w Wilnie, w dniach od 28–29 grudnia 1925 r., przyjęty do wiadomości przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego pismem z dnia 1 marca 1926 r., L. 1760/26. Na tym zjeździe wyłoniono jednocześnie komisję prawniczą dla przygotowania projektu nowej organizacji Wyznania Muzułmańskiego. Następnym z kolei krokiem na tej drodze musiało być opracowanie projektu ustawy o stosunku Państwa do tego wyznania. Przedłożony tu projekt czyni zadość temu postulatowi. Reguluje on stosunek Państwa do Wyznania Muzułmańskiego i daje podstawy, na których będzie się mógł oprzeć dalszy jego byt i rozwój na ziemiach Rzeczypospolitej. Formy zorganizowania całości prawnej Wyznania Muzułmańskiego i uregulowania jego położenia prawnego idą po linii stworzenia nowego ładu prawnego, przystosowanego do wymogów współczesnego życia, obowiązujące bowiem do dnia dzisiejszego przepisy dawnego państwa rosyjskiego — zawarte w §§ 342–1415 tomu XI cz. I Zbioru praw b. ces. ros. — są zupełnie niezdatne do użytku w dzisiejszych warunkach. Zresztą obcość tych praw i ich niezgodność z duchem państwowości polskiej wymagała ich zmienienia, nie mówiąc już o tem, że przepisy rosyjskie były z istoty swej treści przestarzałe i nieprzystosowane do nowoczesnego organizmu państwowego. Nowy projekt ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej uwzględnia w najszerszym możliwie zakresie tak potrzeby wyznania muzułmańskiego, jak i postulaty prawodawstwa polskiego w dziedzinie wyznaniowej. Jednocześnie rozciąga on na cały obszar Rzeczypospolitej przepisy prawne, odnoszące się do wyznania muzułmańskiego, pozwalające mu korzystać z dobrodziejstw ustawy na całym terenie Państwa, a nie, jak dotąd było, w niektórych tylko jego częściach. Przyczynia się tym sposobem do unifikacji ustawodawstwa wyznaniowego w Polsce. Załączony projekt ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego R. P., uwzględniając wszystkie wymogi współczesności polskiej oraz potrzeby wyznaniowe Muzułmanów, opracowany został po porozumieniu się z prawnym reprezentantem Wyznania Muzułmańskiego w Polsce, Muftim dr. Jakóbem Szynkiewiczem, zgodnie z brzmieniem art. 115 ust. drugi, Konstytucji z dn. 17.III.1921 r., który to artykuł zachowuje moc prawną na podstawie art. 81 ustawy konstytucyjnej z dn. 23.IV.1935 r.”.

⁷² Zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 181–182.

Ostatecznie projekt ustawy o stosunku państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej po dokonanych zmianach w parlamencie wszedł w życie z dniem ogłoszenia, to jest 24 kwietnia 1936 roku jako ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 o stosunku państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej⁷³.

Ustawa zawierała postanowienia dotyczące ustroju wewnętrznego Muzułmańskiego Związku Religijnego, składu i kompetencji jego organów (art. 1, 3–7, 8 ust. 1 i 2, 10 ust. 1 i 3, 12 ust. 1, 13, 17, 18 i 36), postanowienia stanowiące treść nadzoru państwowego nad tym związkiem religijnym, normujące stanowisko tego związku religijnego w państwie i uprawnienia władz państwowych w stosunku do niego (art. 2, 6, 7, 8 ust. 3, 9, 10 ust. 2, 11, 12 ust. 2, 14, 15, 17–21, 23, 25–27, 29–31, 34, 35, 37–47), a także kilka *cause mixtae*, jak sądownictwo w sprawach małżeńskich, nauka religii muzułmańskiej w szkołach i zakładanie szkół duchownych (art. 16, 22, 28, 32, 33)⁷⁴.

Muzułmański Związek Religijny posiadał niezależność od jakichkolwiek władz duchownych i świeckich, pozostając w łączności religijno-moralnej ze związkami religijnymi muzułmańskimi zagranicznymi (art. 1). Zaliczony został do związków religijnych prawnie uznanych w myśl art. 115 konstytucji marcowej. Podkreślona została łączność między ustawą a statutem regulującym życie wewnętrzne związku (art. 2).

Ustawa regulowała również ogólne zarysy ustroju wewnętrznego. Zwierzchnią władzą Muzułmańskiego Związku Wyznaniowego był mufti muzułmański w Rzeczypospolitej Polskiej z pomocą Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego (art. 3). Poza tym organem związku był Wszechpolski Kongres Muzułmański (art. 12). Na czele gminy wyznaniowej stał imam, którego zastępcą i pomocnikiem był muezzin (art. 18)⁷⁵.

Muzułmański Związek Religijny jako całość oraz jego poszczególne gminy wyznaniowe były osobami prawnymi, mającymi możliwość nabywania, zbywania, obciążania, zarządzania i rozporządzania swoim majątkiem ruchomym i nieruchomym dla swych celów wyznaniowych i dobroczynnych (art. 35).

W ustawie znalazły się też przepisy dotyczące uprawnień władz państwowych w stosunku do Muzułmańskiego Związku Religijnego. Głównie dotyczyły one zasad wyboru urzędów i funkcjonowanie związku. Minister WRiOP zatwierdzał listy kandydatów na urząd muftiego (art. 6 ust. 1) oraz członków Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego (art. 10 ust. 2). Wojewodom przysługiwało prawo sprzeciwu wobec kandydatów na urząd imamów (art. 18), a także żądanie usunięcia funkcjonariuszy duchownych prowadzących działalność sprzeczną z interesami

⁷³ Dz.U. z 1936 r. Nr 30, poz. 240.

⁷⁴ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 184–185, 195.

⁷⁵ Na temat wyboru Muftiego z uwzględnieniem zasad konstytucji z 1997 roku zob. P. Borecki, *Obsada godności Muftiego Muzułmańskiego Związku Religijnego a zasady Konstytucji RP*, „Studia Prawnicze” 2018, nr 1, s. 7–28.

państwa (art. 20). Powstałe w tych sprawach rozbieżności ostatecznie rozstrzygał Minister WRiOP. Ponadto władze państwowe miały wpływ na zarządzanie majątkiem wyznania. Wszystkie czynności prawne mające na celu zbycie, obciążenie lub zmianę przeznaczenia majątku nieruchomości, wymagały dla swej ważności zgody właściwego wojewody (art. 37). Natomiast wszelkie szczegółowe przepisy i regulaminy wydane przez władze wyznaniowe w celu wykonania postanowień statutu wewnętrznego, co do których nie przewidziano uprzedniego ich uzgadniania z rządem, musiały uzyskać akceptację Ministra WRiOP pod względem ich zgodności z obowiązującym prawem, ustawą i statutem związku (art. 47)⁷⁶.

W ustawie znalazły też miejsce między innymi przepisy normujące sprawę sądownictwa duchownego (art. 16), związane z nauką religii muzułmańskiej w szkołach (art. 32) i zakładaniem szkół duchownych (art. 33)⁷⁷.

Kończącym etapem regulującym położenie prawne Muzułmańskiego Związku Religijnego w II Rzeczypospolitej było rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 sierpnia 1936 roku o uznaniu Statutu Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej wydane na podstawie art. 2 ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej⁷⁸.

Status organizacyjny Karaimskiego Związku Religijnego

W granicach II Rzeczypospolitej znalazły się trzy parafie karaimskie z byłego zaboru rosyjskiego, to jest z Wilna, Trok i Łucka, oraz gmina w Haliczu, która uznawana była przez władze austriackie za gminę wyznaniową żydowską o odmiennym zabarwieniu⁷⁹. Gmina wileńska powołała Wileńskie Stowarzysze-

⁷⁶ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 201–202; szerzej o postanowieniach stanowiących treść nadzoru państwowego nad Muzułmańskim Związkiem Religijnym zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 190–195.

⁷⁷ Zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 195–197.

⁷⁸ Zgodnie z art. 2 ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej Rada Ministrów wydała rozporządzenie z dnia 26 sierpnia 1936 roku o uznaniu Statutu Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 72, poz. 1175). Statut zawierał 55 paragrafów i stanowił załącznik do rozporządzenia. Zostały w nim określone uprawnienia muftiego, Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego, Wszechpolskiego Kongresu, gmin wyznaniowych, a także sprawy związane z nauczaniem religii, odprawianiem uroczystych modłów w święta itd.

⁷⁹ Gminy z byłego zaboru rosyjskiego działały na podstawie przepisów art. 1261–1298, t. 11, cz. 1 Zbioru Praw byłego cesarstwa rosyjskiego, natomiast gmina z byłego zaboru austriackiego na podstawie własnego statutu nadanego przez władze austriackie stosownie z § 28 ustawy z dnia 21 marca 1890 roku o urządzeniu zewnętrznych stosunków prawnych izraelskiego społeczeństwa religijnego; zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 198–199; K. Krasowski,

nie Karaimów, które po wejściu w życie konstytucji marcowej z 1921 skupiło się nad pracami związanymi z uregulowaniem statusu prawnego karaimów jako mniejszości wyznaniowej. Prace te prowadzono przy zastosowaniu podobnego, jak w przypadku muzułmanów, trybu konsultacji z duchownym zwierzchnikiem wyznania — hachanem, wybranym w 1927 roku na zjeździe delegatów gmin karaimskich w Wilnie⁸⁰.

Efektem końcowym prac podjętych przez władze państwowe i hachana był rządowy projekt ustawy o stosunku państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej uchwalony przez Radę Ministrów 7 grudnia 1935 roku, do którego dołączono uzasadnienie⁸¹.

Ostatecznie projekt ustawy karaimskiej po dokonanych zmianach w parlamencie wszedł w życie z dniem ogłoszenia, to jest 24 kwietnia 1936 roku jako ustawa

Związki wyznaniowe..., s. 203; Ł. Baszak, *Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku Państwa do Karaimskiego...*, s. 134.

⁸⁰ Zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 203–205; Ł. Baszak, *Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku Państwa do Karaimskiego...*, s. 134–136.

⁸¹ Rządowy projekt ustawy o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, Druk Sejmu z 1936 roku, nr 21. Uzasadnienie załączone do projektu: „Nader nieliczni, bo liczący około 1500 osób Karaimi, zamieszkujący w Polsce, posiadają tylko cztery gminy wyznaniowe: w b. zaborze rosyjskim na terenie województwa wileńskiego — Troki i Wilno, na terenie woj. Wołyńskiego — Łuck, oraz w b. zaborze austriackim na terenie woj. Lwowskiego — Halicz. Przed wojną światową 1914 roku istniały pod panowaniem rosyjskim dwa odrębne hachanaty: jeden w Eupatorji, na Krymie, drugi nieobsadzony, w Trokach, w obecnym woj. Wileńskim. Po wybuchu rewolucji bolszewickiej kontakt między obu temi hachanatami został zerwany i z powstaniem Polski wyłoniła się potrzeba obsadzenia hachanatu w Trokach i utworzenie w ten sposób samoistnego zwierzchnictwa duchownego dla wyznania Karaimskiego w Polsce. To też zwolany w roku 1927 wszechpolski zjazd delegatów ludności Karaimskiej wybrał Hachana Szapszała, którego ingres odbył się w Wilnie 11 września 1928 r. Wybór został przyjęty do zatwierdzającej wiadomości przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego pismem z dnia 10.XI.1927 r. L. 7326/27. Potrzeba kompletnego zorganizowania prawnego Wyznania Karaimskiego w Polsce staje się coraz bardziej nagląca. Z jednej strony mała liczebność Karaimów wraz z ich odrębnymi obyczajami i wierzeniami, z drugiej strony lojalność ich wobec Polski skłaniały zawsze do życzliwego ustosunkowania się do nich władz państwowych polskich. Dowodem tego służyć może w dawnych czasach szereg specjalnych przywilejów, nadawanych Karaimom przez królów polskich, a obecnie daleko posunięta opieka władz. Przepisy regulujące położenie prawne Wyznania Karaimskiego w Polsce muszą być dostosowane do współczesnego organizmu państwowego Polski i potrzeb samych Karaimów, bowiem dawne przepisy rosyjskie, dotąd działające, a zawarte w części pierwszej tomu XI § 1261–1298 Zbioru Praw b. ces. Ros., są do tego stopnia przestarzałe, że sami Rosjanie jeszcze przed wojną 1914 r. za takie je uważali. Poza tem wysuwa się tu jeszcze postulat unifikacji przepisów Wyznania Karaimskiego, posiadamy bowiem trzy gminy wyznaniowe w Trokach, Łucku i Wilnie, podlegające przepisom b. ces. Rosyjskiego, wtedy, gdy czwarta w Haliczu posiada odrębny statut, nadany jej przez Austrię. Załączona Ustawa o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, uwzględniając wszystkie wymogi współczesności polskiej oraz potrzeby wyznaniowe Karaimów, została opracowana po porozumieniu się z Hachanem Serają Szapszałem, jako prawnym reprezentantem tego Wyznania, zgodnie z art. 115, ustęp drugi, Konstytucji z dn. 17 marca 1921 r., który to artykuł zachowany został w mocy przez art. 81 Ustawy Konstytucyjnej z dn. 23.IV.1935”.

z dnia 21 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej⁸².

Ustawa karaïmska pod względem konstrukcji prawnej i ogólnych założeń zbliżona jest do ustawy o stosunku państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej. Obydwie ustawy równocześnie trafiły do Sejmu oraz zostały uchwalone i ogłoszone tego samego dnia⁸³.

Ustawa karaïmska jest bliźniaczą siostrą ustawy muzułmańskiej przede wszystkim pod względem konstrukcji prawnej, ujęcia i sformułowania poszczególnych zagadnień oraz unormowania stosunku państwa do tego związku⁸⁴. Identycznie stwierdza samodzielność i niezależność związku od jakiegokolwiek władz duchownych i świeckich, nie wspominając jednak nic o relacjach ze związkami karaïmskimi zagranicznymi (art. 1)⁸⁵. Karaïmski Związek Religijny oraz Muzułmański Związek Religijny zaliczone zostały do związków religijnych prawnie uznanych w myśl art. 115 konstytucji marcowej. Podkreślono łączność między ustawą a statutem regulującym życie wewnętrzne związku (art. 2).

Kwestia osobowości prawnej uregulowana została odmiennie niż w ustawie muzułmańskiej. Ustawa przyznawała Karaïmskiemu Związkowi Religijnemu osobowość prawną zarówno w rozumieniu prawa publicznego, jak i prywatnego, dając możliwość nabywania, zbywania, obciążania, zarządzania i rozporządzania swoim majątkiem ruchomym i nieruchomym dla swych celów wyznaniowych i dobroczynnych. Osobowości prywatnoprawnej nie posiadały natomiast poszczególne karaïmskie gminy wyznaniowe. W związku z tym majątek położony w obrębie danej karaïmskiej gminy wyznaniowej oraz kienesy, czyli domy modlitwy, i cmentarze nie były własnością gminy, lecz związku jako całości. Zarząd gminy zarządzać miał tym majątkiem jedynie w imieniu i pod nadzorem hazzana (art. 28, 29)⁸⁶. Gminy wyznaniowe były tworzone w drodze zarządzenia hachana za uprzednią zgodą Ministra WRiOP. Celem gmin wyznaniowych było spełnianie zadań okre-

⁸² Szerzej o całym procesie legislacyjnym zob. Ł. Baszak, *Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku Państwa do Karaïmskiego...*, s. 127–144 i tam wskazana literatura.

⁸³ Zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem...*, s. 198–208; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 206.

⁸⁴ J. Sawicki, *Studia nad położeniem...*, s. 200.

⁸⁵ Jedynie w art. 4 mowa jest o roli hachana jako reprezentanta w relacjach ze związkami karaïmskimi zagranicznymi, ale tylko w kwestiach religijnych.

⁸⁶ Jest to konstrukcja, poza jednym jeszcze wileńskim Kościołem ewangelicko-reformowanym, niespotykana w ustawodawstwie wyznaniowym obowiązującym w II RP i stanowi jedną z najcharakterystyczniejszych ustaw karaïmskich. Gmina wyznaniowa stanowiła w ramach Karaïmskiego Związku Religijnego odrębną korporację o samodzielnych, odrębnych prawach i obowiązkach w dziedzinie ustroju. Należy więc uznać karaïmską gminę wyznaniową za korporację publicznoprawną, jednak pozbawioną osobowości prawnej w dziedzinie prywatnoprawnej. Odebranie pojęcia osobowości publicznoprawnej od osobowości prywatnoprawnej w przypadku karaïmskiej gminy wyznaniowej było pierwszym takim uregulowaniem w polskim prawodawstwie wyznaniowym; zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem...*, s. 201–203.

ślonych przez Karaïmski Związek Religijny. Głównym zadaniem danej gminy miało być zaspokajanie potrzeb religijnych karaïmów (art. 12).

Ustawa karaïmska reguluje również ogólne zarysy ustroju wewnętrznego. Władzą Karaïmskiego Związku Wyznaniowego jest Hachan Karaïmski w Rzeczypospolitej Polskiej (art. 3). Jego zastępcą był ułlu-hazzan. Stałym organem doradczym hachana jest Karaïmski Zarząd Duchowny, a nadzwyczajnym organem doradczym był Wielki Karaïmski Zarząd Duchowny. Z kolei na czele gminy wyznaniowej stał hazzan, którego zastępcą był szamasz, a jego pomocnikami byli ochuwczowie (art. 5, 11–13).

W ustawie znalazły się również przepisy dotyczące uprawnień władz państwowych w stosunku do Karaïmskiego Związku Religijnego, które normują te zagadnienia niemal identycznie jak ustawa muzułmańska⁸⁷. Głównie dotyczyły one zasad wyboru hachana (art. 7), tworzenia i znoszenia karaïmskich gmin wyznaniowych przy udziale władz państwowych (art. 12) oraz usunięcia danej osoby z zajmowanego stanowiska w razie szkodliwej działalności dla państwa (art. 15). Wszelkie przepisy i regulaminy wydawane przez władze karaïmskie celem realizacji statutu wymagały stwierdzenia właściwego ministra, że nie są one sprzeczne z ustawami państwowymi oraz ustawą i statutem Karaïmskiego Związku Religijnego (art. 33).

W ustawie znalazły się jeszcze między innymi przepisy normujące sprawę sądownictwa duchownego (art. 10), duszpasterstwa wojskowego (art. 19), prowadzenia ksiąg stanu cywilnego (art. 23), nauki religii karaïmskiej w szkołach (art. 26).

Końcowym etapem regulującym położenie prawne Karaïmskiego Związku Religijnego w II RP było rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 sierpnia 1936 roku o uznaniu Statutu Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej wydane na podstawie art. 2 ustawy o stosunku państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej. Statut stanowił załącznik do rozporządzenia. Regulował życie wewnętrzne Karaïmskiego Związku Religijnego. Zawierał 42 paragrafy, które cechowała ścisła łączność statutu z ustawą⁸⁸.

Status organizacyjny Kościoła ewangelicko-augsburskiego

W okresie II RP istniało na ziemiach polskich siedem kościołów wyznania ewangelickiego, to jest ewangelicko-augsburskiego (luterkańskiego) i ewangelicko-reformowanego (kalwińskiego), które były samodzielne i od siebie niezależne:

⁸⁷ *Ibidem*, s. 204.

⁸⁸ Dz.U. z 1936 r. Nr 72, poz. 518.

Kościół ewangelicko-augsburski w RP⁸⁹; Kościół ewangelicko-luterski w Polsce Zachodniej; Kościół augsburskiego i helweckiego wyznania w województwach południowych; Kościół ewangelicko-unijny w Polsce; Kościół ewangelicko-unijny na polskim Górnym Śląsku; Kościół ewangelicko-reformowany w RP — tak zwana Jednota Warszawska oraz Kościół ewangelicko-reformowany w RP — tak zwana Jednota Wileńska. Kościoły te nie stanowiły odrębnych konfesji wyznaniowych i dogmatycznych. Reprezentowały właściwie dwie konfesje: luterską i kalwińską. Podział na siedem samodzielnych kościołów miał więc charakter prawno-polityczny, a nie konfesyjny⁹⁰.

Spośród wymienionych siedmiu kościołów ewangelickich, związkiem wyznaniowym prawnie uznanym na mocy konstytucji marcowej został jedynie Kościół ewangelicko-augsburski⁹¹. Prace nad uregulowaniem jego sytuacji prawnej trwały wiele lat⁹². Ostatecznie nastąpiło to na mocy dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 listopada 1936 roku o stosunku państwa do Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁹³.

Na mocy dekretu Kościół ów był samodzielnym i niezależnym od jakiegokolwiek obcokrajowej zwierzchności kościołem (art. 2), korzystającym w życiu wewnętrznym z pełnej wolności rządzenia się, ograniczonej ramami obowiązującego ustawodawstwa (art. 4 ust.1). Kościół ewangelicko-augsburski jako całość konfesyjno-organizacyjna oraz jego poszczególne jednostki administracji terytorialnej, to jest diecezje, parafie i filiały były osobami prawnymi (art. 10).

Biskup sprawował ogólne kierownictwo nad sprawami wyznania, piastując jednocześnie urząd Prezesa Konsystorza i Prezesa Synodu. Wybierany był dożywotnio przez Kolegium Wyborcze złożone z wiceprezesa i radców Konsystorza, se-

⁸⁹ Kościół ewangelicko-augsburski w II Rzeczypospolitej działał na terenie siedmiu województw, obejmując diecezje: warszawską, płocką, kaliską, piotrkowską, lubelską, wołyńską, śląską i wielkopolską, 117 parafii i 40 filii z łącznie 195 urzędami duchownymi. Było około 500 tysięcy wyznawców, z których znaczny odsetek przyznawał się do narodowości niemieckiej, co rodziło wiele konfliktów wewnątrz Kościoła oraz z władzami państwowymi; zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 206–211; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004, s. 152–155.

⁹⁰ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów i związków wyznaniowych...*, s. 39–40.

⁹¹ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 218; T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 113.

⁹² Zanim doszło do wydania dekretu o stosunku państwa do Kościoła ewangelicko-augsburskiego w RP, przez wiele lat toczyły się prace nad uregulowaniem jego sytuacji prawnej. Początkowo należało rozstrzygnąć skomplikowany stan prawny po zaborach oraz rozpocząć częstkowe uregulowanie prawne. Następnie od 1922 rozpoczęto prace nad całościowym uregulowaniem sytuacji prawnej tegoż Kościoła; zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 209–216; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 211–231; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 143–152, 155–157.

⁹³ Dekret ten wszedł w życie po upływie miesiąca od dnia ogłoszenia, a więc w dniu 27 grudnia 1936 roku, na całym obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, z wyjątkiem górnośląskiej części województwa śląskiego; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 217; T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 113.

niorów diecezji, członków Wydziału Synodalnego i czterech wybranych przez Synod delegatów świeckich. Wybór wymagał w porozumieniu z Ministrem WRiOP zatwierdzenia przez Prezydenta Rzeczypospolitej (art. 17). Władzą uchwalodawczą i odwoławczą był Synod, zwoływany co najmniej raz na trzy lata przez Prezesa Konsystorza w porozumieniu z Ministrem WRiOP (art. 18). Naczelną władzą administracyjną i organem wykonawczym Synodu ustanowiono Konsystorz, składający się z prezesa, wiceprezesa i sześciu radców wybieranych przez Synod. Wybór wiceprezesa wymagał zatwierdzenia przez Prezydenta Rzeczypospolitej, a wybór radców zatwierdzenia przez Ministra WRiOP (art. 19). Przy Konsystorzu działała Kancelaria Konsystorza (art. 20).

Władze państwowe miały sporo instrumentów chroniących interesy państwa, aby zabezpieczać postanowienia podkreślające niezależność Kościoła od władz zagranicznych (art. 2) oraz uznające język polski za urzędowy w Kościele (art. 37). Rozporządzania majątkiem ruchomym i nieruchomym (art. 10 ust. 4) oraz tworzenie nowych jednostek organizacyjnych, jeśli wymagało to wydatków ze skarbu państwa (art. 22), uzależniono od zgody władz państwowych. Władze państwowe uzyskały także wpływ na obsadę urzędów kościelnych. Wojewodom przyznano prawo wnoszenia w terminie pięciu tygodni zastrzeżeń natury politycznej, co do osób powołanych na stanowisko proboszcza, diakona i adiunkta. W razie zaistnienia sporu ostateczną decyzję podejmował Minister WRiOP po zasięgnięciu opinii Prezesa Konsystorza (art. 25). Podobna procedura obowiązywała wobec wniosków wojewodów o usunięcie z urzędu duchownego prowadzącego działalność sprzeczną z interesami państwa (art. 33). Urzędy kościelne mogli sprawować tylko obywatele polscy (art. 28), będący absolwentami Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie, chyba że Minister WRiOP zwolnił kandydata od tych wymagań (art. 29)⁹⁴.

Statut wewnętrzny Kościoła ewangelicko-augsburskiego, jako Zasadnicze Prawo Wewnętrzne, został zatwierdzony rozporządzeniem Rady Ministrów z 17 grudnia 1936 roku. Regulowało ono szczegółowo sprawy wynikające z dekretu z dnia 25 listopada 1936 roku o stosunku państwa do Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁹⁵.

⁹⁴ Szerzej o poszczególnych postanowieniach dekretu zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 217–252; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 231–232; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 157–160.

⁹⁵ Dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 listopada 1938 roku o rozciągnięciu mocy obowiązującej niektórych aktów ustawodawczych na odzyskane ziemie Śląska Cieszyńskiego (Dz.U. Nr 90, poz. 612) rozciągnięto obowiązywanie dekretu z dnia 25 listopada 1936 roku na zajęte przez Polskę tereny Zaolzia.

Status organizacyjny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego

W okresie międzywojennym na sytuację prawną Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w bardzo dużym stopniu wpływała polityka wyznaniowa i narodowościowa kolejnych rządów II Rzeczypospolitej Polskiej. Związane to było między innymi z uwarunkowaniami historycznymi, międzynarodowymi, konfliktami narodowościowymi w samej Cerkwi⁹⁶, polityką Kościoła katolickiego wobec prawosławia⁹⁷.

Sytuacja prawna Kościoła prawosławnego w Polsce wymagała dwutorowego uregulowania. Na zewnątrz państwa dotyczyło to starań o autokefalię⁹⁸, wewnątrz zaś należało wydać polskie przepisy prawne regulujące jego status⁹⁹.

⁹⁶ M. Papierzyńska-Turek, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1927 — sytuacja prawna i konflikty wewnętrzne*, „Dzieje Najnowsze” 8, 1976, 3, s. 25–31; A. Mironowicz, *Problem narodowościowy w Cerkwi prawosławnej II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Wschodni” 13, 2014, z. 2 (50), s. 489–516.

⁹⁷ Szerzej o sytuacji Kościoła prawosławnego w okresie II RP zob. H. Świątkowski, *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Warszawa 1939; T. Wyszomirski, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1939*, „Novum” 1980, nr 3; S. Żeleźniakowicz, *Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1981, nr 4; 1982, nr 1, 2, 3–4; 1983, nr 4; S. Kirilowicz, *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939*, Warszawa 1985; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 106–113; M. Papierzyńska-Turek, *Prawosławie w II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 4, 1987, s. 25–54; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989; D. Sawicki, *Problemy Kościoła prawosławnego w Polsce w okresie międzywojennym*, „Rocznik Teologiczny” 56, 2014, z. 2, s. 75–106.

⁹⁸ Autokefalia, czyli posiadanie przez dany kościół krajowy własnej, niezależnej od innych ośrodków, głowy kościoła. W tym przypadku dotyczy to Kościoła prawosławnego w Polsce i rosyjską Cerkiew prawosławną. Prośbę o autokefalię odrzucił Patriarchat Moskiewski (Kościół-Matka), natomiast uwzględnił ją patriarcha ekumeniczny i arcybiskup Konstantynopola — Nowego Rzymu, Grzegorz VII na mocy Patriarchalnego Tomosu Synodalno-Kanonicznego z 13 listopada 1924 roku. Do wybuchu II wojny światowej autokefalię, poza rosyjską Cerkwią prawosławną, uznały wszystkie inne ówczesne prawosławne kościoły autokefaliczne. W 1925 roku Synod Biskupów przyjął oficjalną nazwę: Polski Autokefaliczny Święty Kościół Prawosławny; zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 114–127; T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 100–102; W. Wysoczyński, M. Pietrzak, *Prawo kościołów i związków wyznaniowych...*, s. 39–40; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 71–73; szerzej o autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce zob. S.J. Langrod, *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej*, Warszawa 1931; M. Papierzyńska-Turek, *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939*, „Euhemer” 24, 1980, nr 1, s. 53–65; nr 3, s. 71–78; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością...*, s. 105–131; M. Bendza, *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5, 2003, nr 7/8, s. 115–143; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 534–540.

⁹⁹ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 68.

Przez długi czas sytuację prawną Kościoła prawosławnego regulowało rozporządzenie Ministra WRiOP z 30 stycznia 1922 roku pod nazwą „Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce”¹⁰⁰. W oficjalnych zapowiedziach miało ono mieć charakter przejściowy i obowiązywać do chwili uchwalenia ustawy normującej stosunek państwa polskiego do Kościoła prawosławnego, zgodnie z wymaganiem art. 115 konstytucji marcowej¹⁰¹. Rozporządzenie to mocno podkreślało supremację władzy państwowej nad życiem wewnętrznym i ustrojem Kościoła prawosławnego w Polsce¹⁰². Przejawiało się między innymi w skomplikowanym systemie akceptacji państwowej przy obsadzie stanowisk kościelnych. Postanowienia „Tymczasowych przepisów” wywołały sprzeciw w Kościele prawosławnym oraz wśród parlamentarzystów narodowości ukraińskiej i białoruskiej. Dodatkowo polscy prawnicy krytykowali publikację rozporządzenia w *Monitorze Polskim*, a nie w *Dzienniku Ustaw*¹⁰³.

Uchwałą Rady Ministrów z 26 stycznia 1922 roku, czyli jeszcze przed wydaniem „Tymczasowych przepisów”, powołano specjalną komisję do opracowania tekstu ustawy zawierającej zasady organizacyjne Cerkwi prawosławnej. Prace nad projektem trwały praktycznie przez cały okres międzywojenny. Wpływ na to miało wiele czynników, ale kwestie polityki wyznaniowej i narodowościowej władz państwowych odegrały w tym zakresie główną rolę¹⁰⁴. Dopiero w styczniu 1938 roku rząd wniósł do sejmu projekt ustawy o udzieleniu pełnomocnictw prezydentowi do wydania dekretu o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego, decydując się na formę dekretu, pomijając w ten sposób drogę parlamentarną. Rząd wiedział, że jego projekt wywoła krytykę w sejmie, zwłaszcza w kołach poselskich mniejszości narodowych¹⁰⁵.

Ostatecznie, nawet mimo sprzeciwu Kościoła katolickiego, rząd nie wycofał się ze swojego stanowiska. 18 listopada 1938 roku prezydent Ignacy Mościcki podpisał zatem dekret o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, a Rada Ministrów 10 grudnia 1938 roku uznała statut wewnętrzny tego Kościoła.

Status organizacyjny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego ukształtował się na mocy dekretu. Utrzymano soborową strukturę Kościoła, którego głową był metropolita wybierany przez Sobór Elekcyjny (art. 9, 15). Organem regulującym sprawy Kościoła był Sobór Generalny, składający się z biskupów oraz przedstawicieli duchowieństwa i wiernych (art. 10). Soborowi Biskupów

¹⁰⁰ M.P. z 1922 r. Nr 38, poz. 20.

¹⁰¹ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 69.

¹⁰² T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 97.

¹⁰³ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 69; szerzej o tymczasowych przepisach o stosunku rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 257–271.

¹⁰⁴ Szerzej o pracach nad projektem ustawy cerkiewnej zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 159–174.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 173–174.

i jego organowi wykonawczemu, to jest Synodowi pod przewodnictwem metropolity (art. 12), powierzono rozstrzyganie spraw przekraczających zakres uprawnień biskupów diecezjalnych (art. 11)¹⁰⁶.

Cechą charakterystyczną dekretu z 18 listopada 1938 roku była głęboka ingerencja państwa w wewnętrzne sprawy Kościoła, realizowana na podstawie rozbudowanego systemu środków nadzorczych. Widoczne jest to w wyborze kandydatów na urząd metropolity i biskupa diecezjalnego, gdy Minister WRiOP mógł wnieść sprzeciw natury politycznej (art. 17 ust. 3 oraz 26 ust. 1). W przypadku biskupów powodowało to konieczność przeprowadzenia wyborów uzupełniających (art. 26 ust. 1). Ewentualne spory między biskupami a wojewodami, co do obsady dziekana, proboszcza i wikariusza, rozstrzygał Minister WRiOP po zasięgnięciu opinii metropolity (art. 25 ust. 4, 6). Ponadto wojewoda miał prawo żądać ze względów politycznych usunięcia z urzędu diakonów poddiakonów i psalmistów (art. 38 ust. 2). Metropolita nie miał nawet swobody wizytowania diecezji, a biskup parafii i świątyń, bez zawiadomienia władz państwowych z dwutygodniowym wyprzedzeniem o zamiarze takiej wizytacji (art. 39)¹⁰⁷. Urzędy cerkiewne mogły pełnić osoby mające obywatelstwo polskie (art. 48), a język polski uznano za urzędowy władz kościelnych (art. 7)¹⁰⁸.

Cerkwi jako całości oraz biskupstwu, klasztorom i świątyniom parafialnym, przyznano osobowość prawną (art. 53).

Rozporządzeniem Rady Ministrów z 10 grudnia 1938 roku wydano Statut Wewnętrzny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, który szczegółowo regulował kompetencje metropolity, biskupów diecezjalnych oraz wybory i zakres uprawnień soboru elekcyjnego, generalnego, synodu biskupów i zarządów diecezjalnych. Ponadto unormowano także sprawy związane z nauczaniem religii i sądownictwem kościelnym¹⁰⁹.

Podsumowanie

Status organizacyjny nierzymskokatolickich związków wyznaniowych prawnie uznanych w okresie II RP wynikał wprost z aktów regulujących ich status prawny. Cechą charakterystyczną było to, że w ustawach dotyczących Muzułmańskiego Związku Religijnego, Karańskiego Związku Religijnego, w rozporządzeniach regulujących status prawny Żydowskiego Związku Religijnego i Wschod-

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 175.

¹⁰⁷ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 76.

¹⁰⁸ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 175.

¹⁰⁹ Zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 176; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 78; P. Borecki, *Sytuacja prawna Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 8, 2016, nr 13/14, s. 105.

niego Kościoła Staroobrzędowego nieposiadającego hierarchii duchownej oraz w dekretach o stosunku państwa do Kościoła ewangelicko-augsburskiego i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, zacieśniała się wyraźna granica między ustrojem wewnętrznym a zewnętrznymi stosunkami z państwem. Ich postanowienia były szerokie, w zakresie ustroju władz i organów, ich kompetencji, sposobu działania oraz uprawnień władz państwowych w stosunku do związku. W literaturze przedmiotu było to krytykowane, ponieważ takie dokładne postanowienia powinny znaleźć się w statucie wewnętrznym danego związku.

Kolejną cechą charakterystyczną, wpływającą na status organizacyjny nie-ryzymskokatolickich związków wyznaniowych prawnie uznanych, była polityka wyznaniowa i narodowościowa, prowadzona przez władze państwowe wobec poszczególnych związków i stosunek mniejszości wyznaniowej wobec państwa polskiego.

Najbardziej rygorystyczny i restrykcyjny, spośród wszystkich wydanych w okresie II RP przepisów o stosunku państwa do kościołów i związków religijnych, był dekret prawosławny, co wiązało się z nieprzychylnym nastawieniem państwa polskiego wobec prawosławia¹¹⁰. Widoczne to było w wydanych przepisach wzmacniających kontrolę władz państwowych nad działalnością Kościoła prawosławnego, w daleko większym stopniu niż wobec innych prawnie uznanych kościołów i związków wyznaniowych¹¹¹.

Podobnie dużą zależność władz związkowych od administracji państwowej widzimy w statucie organizacyjnym Żydowskiego Związku Religijnego — na przykład celowo nie wydano rozporządzenia wykonawczego w sprawie wyboru Rady Religijnej, pozostawiając związek bez naczelnego organu, którego funkcję pełnił cały czas Minister WRiOP.

Władze państwowe miały wiele instrumentów chroniących interesy państwa również wobec Kościoła ewangelicko-augsburskiego.

Stosunkowo w najlepszej sytuacji organizacyjnej, mimo ścisłej relacji państwa z władzami związkowymi, znajdowali się przedstawiciele Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej oraz Muzułmańskiego Związku Religijnego i Karańskiego Związku Religijnego. Wynikało to z polityki narodowościowej i wyznaniowej kolejnych rządów wobec tych mniejszości i lojalności członków owych wyznań wobec państwa polskiego.

¹¹⁰ Nieprzychylnie nastawienie wobec prawosławia, utożsamianego z zaborcą rosyjskim, widoczne było między innymi w akcji rewindykacyjnej i działaniach państwa nakazujących rozebranie w latach 1920–1923 soboru na placu Saskim w Warszawie i kolejne zniszczenia cerkwi w Lublinie, Kaliszu, Włocławku, Płocku i innych miejscowościach oraz masowej akcji zburzenia w czerwcu i lipcu 1938 roku przez policję i wojsko 114 cerkwi na Lubelszczyźnie; zob. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej...*, s. 76; A. Mironowicz, *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 8, 2006, nr 13/14, s. 13–34; E. Błotnicka-Mazur, *Budowanie tożsamości narodowej przez negację — problem cerkwi w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w Europie pierwszej połowy dwudziestego wieku. Naród, polityka, społeczeństwo*, red. I. Barańska, M. Górzyński, Kalisz 2016, s. 195–205.

¹¹¹ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów i związków wyznaniowych...*, s. 41.

Bibliografia

Źródła prawa

- Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego (Dz.Pr. P.P. z 1919 r. Nr 14, poz. 175).
- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 25 listopada 1936 roku o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 88, poz. 613).
- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z 18 listopada 1938 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz.U. Nr 88, poz. 539).
- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 listopada 1938 roku o rozciągnięciu mocy obowiązującej niektórych aktów ustawodawczych na odzyskane ziemie Śląska Cieszyńskiego (Dz.U. Nr 90, poz. 612).
- Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 roku — Dz.U. Nr 47, poz. 324) (Dz.U. Nr 72, poz. 501).
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 5 kwietnia 1928 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego (Dz.U. Nr 52, poz. 500).
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 30 stycznia 1922 roku pod nazwą „Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce” (M.P. Nr 38, poz. 20).
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 21 czerwca 1927 roku o utworzeniu okręgów gmin wyznaniowych żydowskich na obszarach: powiatów białostockiego, bielskiego, grodzieńskiego, sokólskiego i wołkowyskiego województwa białostockiego oraz na obszarach województw: nowogródzkiego, poleskiego, wileńskiego i wołyńskiego (Dz.U. Nr 64, poz. 566).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 22 marca 1928 roku o stosunku państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchownej (Dz.U. Nr 38, poz. 363).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 roku o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego (Dz.U. Nr 91, poz. 818).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 roku o zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 roku o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego (Dz.U. z 1928 r. Nr 28, poz. 259).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 marca 1927 roku w sprawie utworzenia gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze powiatów: białostockiego, bielskiego i sokólskiego województwa białostockiego (Dz.U. Nr 23, poz. 175).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 sierpnia 1936 roku o uznaniu Statutu Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 72, poz. 518).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 października 1925 roku w sprawie utworzenia gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze województw: wołyńskiego, poleskiego, nowogródzkiego, powiatów: grodzieńskiego, wołkowyskiego i gmin: białowieskiej, masiewskiej i suchopolskiej powiatu bielskiego województwa białostockiego oraz okręgu administracyjnego wileńskiego (Dz.U. Nr 114, poz. 807).

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 sierpnia 1928 roku o uznaniu statutu Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchowej (M.P. Nr 210, poz. 482).
- Rozporządzenie z dnia 26 sierpnia 1936 roku o uznaniu Statutu Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 72, poz. 1175).
- Rządowy projekt ustawy o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, Druk Sejmu z 1936 roku, nr 21.
- Rządowy projekt ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, Druk Sejmu z 1936 roku, nr 24.
- Ustawa konstytucyjna z 23 kwietnia 1935 roku (Dz.U. Nr 30, poz. 227).
- Ustawa konstytucyjna z dnia 21 marca 1921 roku (Dz.U. Nr 44, poz. 267).
- Ustawa o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej z 21 kwietnia 1936 roku (Dz.U. Nr 30, poz. 241).
- Ustawa o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej z 21 kwietnia 1936 roku (Dz.U. Nr 30, poz. 240).
- Ustawa z dnia 4 lutego 1921 roku o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozjemie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 roku (Dz.U. z 1921 r. Nr 16, poz. 93).
- Ustawa z dnia 6 kwietnia 1922 roku o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską (Dz.U. Nr 26, poz. 213).

Literatura

- Abramowicz A.M., *Przedmiotowy zakres wolności religijnej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 10, 2007, s. 325–352.
- Aleksandrowicz K., *Brachium saeculare według obecnie obowiązujących i dawniejszych konkordatów*, Kraków 1934.
- Baszak Ł., *Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis”, 4, 2015, 1, s. 127–144.
- Baszak Ł., *Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Prawo” 328, 2019, s. 153–177.
- Bendza M., *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5, 2003, nr 7/8, s. 115–143.
- Błotnicka-Mazur E., *Budowanie tożsamości narodowej przez negację — problem cerkwi w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w Europie pierwszej połowy dwudziestego wieku. Naród, polityka, społeczeństwo*, red. I. Barańska, M. Górzyński, Kalisz 2016, s. 189–205.
- Borecki P., *Obsada godności Muftiego Muzułmańskiego Związku Religijnego a zasady Konstytucji RP*, „Studia Prawnicze” 2018, nr 1, s. 7–28.
- Borecki P., *Sytuacja prawna Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 8, 2016, nr 13/14, s. 93–108.
- Borecki P., *Wolność sumienia i wyznania cudzoziemców w prawie polskim*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 17, 2014, s. 23–46.
- Buczek A., *Nowa Konstytucja Rzeczypospolitej*, „Przegląd Katolicki” 1935, nr 21, s. 346–347.
- Dziobek-Romański J., *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych o ustawowo uregulowanej sytuacji w latach 1919–1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 6, 2003, s. 35–36.
- Falski J. B., *Zasada równości w polskich konstytucjach (1791–1935)*, „Państwo i Prawo” 1997, nr 1.
- Gerstman A., *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925.
- Górnicki L., *Wolność sumienia i wyznania według konstytucji z 17 marca 1921 r.*, [w:] *Wolność słowa, myśli i wyznania*, red. A. Pasek, Wrocław 202, s. 86–105.

- Kiriłowicz S., *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939*, Warszawa 1985.
- Koredczuk J., *Prawne odniesienia państwa do Kościoła greckokatolickiego w II Rzeczypospolitej*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2013, nr 4, s. 85–93.
- Koredczuk J., *Realizacja zasady „pro publico bono” w konkordacie polskim z 1925 roku*, [w:] „Pro publico bono”: idee i działalność, red. J. Przygodzki, M. Marszał, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego e-Monografie, 84, Wrocław 2016, s. 147–160.
- Koredczuk J., *Równouprawnienie kościołów i innych związków religijnych według Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 roku*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2017, nr 9, s. 113–124.
- Krasowski K., *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Warszawa-Poznań 1988.
- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005.
- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008.
- Krukowski J., *Stosunki państwo–kościół*, [w:] *Synteza prawa polskiego 1918–1939*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska, Warszawa 2013.
- Langer T., *Nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1966, z. 2, s. 31–50.
- Langer T., *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967.
- Langrod S.J., *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej*, Warszawa 1931.
- Leszczyński P.A., *Centralna administracja wyznaniowa w II RP. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 2006.
- Makowski J., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1924.
- Mezglewski A., Misztal H., Stanisław P., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.
- Mironowicz A., *Problem narodowościowy w Cerkwi prawosławnej II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Wschodni” 13, 2014, z. 2 (50), s. 489–516.
- Mironowicz A., *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 8, 2006, nr 13/14, s. 13–34.
- Misztal H., *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin 1996.
- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1967.
- Papierzyńska-Turek M., *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1927 — sytuacja prawna i konflikty wewnętrzne*, „Dzieje Najnowsze” 8, 1976, nr 3, s. 15–32.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Papierzyńska-Turek M., *Prawosławie w II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 4, 1987, s. 25–54.
- Papierzyńska-Turek M., *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939*, „Euhemer — Przegląd Religioznawczy” 24, 1980, nr 1, s. 53–65.
- Papierzyńska-Turek M., *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939*, „Euhemer — Przegląd Religioznawczy” 24, 1980, nr 3, s. 71–78.
- Piekarski S., *Wyznania religijne w Polsce*, Warszawa 1927.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2013.
- Ratajczak B., *Refleksje na temat rozumienia pojęcia wolności sumienia i wyznania w Konstytucji z 17 marca 1921 r.*, [w:] *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001, s. 145–157.
- Sawicki D., *Problemy Kościoła prawosławnego w Polsce w okresie międzywojennym*, „Rocznik Teologiczny” 56, 2014, z. 2, s. 75–106.

- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937.
- Sobczak J., *Położenie prawne tatarskich wyznawców islamu w II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczny” 79, 1988, z. 3, s. 501–520.
- Starzyński S., *Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich*, Lwów 1928.
- Szymanek J., *Regulacja stosunków państwo–kościół w polskich aktach konstytucyjnych XX wieku*, „Przegląd Sejmowy” 2002, nr 3, s. 27–46.
- Świątkowski H., *Nowa konstytucja a wolność sumienia i wyznania*, „Głos Prawa” 1935, nr 11/12, s. 703–709.
- Świątkowski H., *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Warszawa 1939.
- Świątkowski H., *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004.
- Wisłocki J., *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawnopolityczne*, Poznań 1977.
- Wysoczański W., Pietrzak M., *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, Warszawa 1997.
- Wyszomirski T., *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1939*, „Novum” 1980, nr 3.
- Żeleźniakowicz S., *Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1981, nr 4; 1982, nr 1, 2, 3–4; 1983, nr 1–2, 3, 4.

The organizational status of non-Roman Catholic religious unions legally recognized in the Second Republic of Poland

Summary

The author presents the organizational status of non-Roman Catholic religious unions legally recognized in the Second Republic, i.e., the Jewish Religious Union, the Eastern Old Believers' Church with no clerical hierarchy, the Muslim Religious Union, the Karaite Religious Union, the Evangelical-Augsburg Church and the Polish Autocephalous Orthodox Church.

The article shows that the organizational status of these unions resulted directly from the acts regulating their legal status, and the characteristic feature was that the clear line between the internal system and external relations with the state was blurred. In addition, the author points out that the organizational status of non-Roman Catholic religious unions legally recognized, was influenced by the denominational and nationality policy pursued by the state authorities towards individual unions and the attitude of religious minorities towards the Polish state.

Keywords: religious law in the Second Republic, codification of religious law, religious unions of religious minorities in the Second Republic, non-Roman Catholic religious unions legally recognized in the Second Republic, the Constitution of the Republic of Poland of March 17, 1921.